

2. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВ ВЛАСНОСТІ

В. В. Липов, канд. екон. наук, доцент,
Харківський національний економічний університет

СИСТЕМНА КОМПЛЕМЕНТАРНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ЯК ПЕРЕДУМОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВ ВЛАСНОСТІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

АНОТАЦІЯ. У роботі запропоновано концепцію системної комплементарності соціально-економічних систем, розглянуто теоретичні передумови й особливості формування структурної та функціональної інституціональної комплементарності як її елементів. Показано вплив соціальних орієнтацій ціннісних систем на формування комплементарних інститутів власності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Варіанти капіталізму, власність, інститути, інституціональна комплементарність, соціальні орієнтації ціннісної системи, структурна комплементарність, функціональна комплементарність, соціально-економічні системи.

Трансформація відносин власності розглядалася як ключовий момент перетворень економічних систем пострадянських країн. На прискорену приватизацію і формування класу ефективних власників націлювалися рекомендації міжнародних організацій, створених з метою підтримки економічного розвитку. На цю ж мету була спрямована політика урядів більшості країн, що трансформуються. Результат — формування «капіталістичного недорозвинення, залежного капіталізму» у центральноевропейських країнах, глибока економічна криза й повернення до посилення ролі держави в країнах СНД. Крайніми полюсами визнаються авторитарна державно-ринкова економіка, що склалася в Білорусії й «хижацький державний капіталізм», що у максимальній мірі проявився на початку нового тисячоріччя в Грузії та Молдові [1].

Інший шлях трансформації економіки, і відносин власності зокрема, вибрали пострадянські країни Азії. Збереження державного сектору супроводжувалося посиленою підтримкою й стимулюванням розвитку приватного. Лише сьогодні, в умовах, коли в Китаї та В'єтнамі створено потужний недержавний сектор економіки, проблема трансформування державної власності виходить на перший план. В основі використаного підходу — критич-

не запозичення західних економічних концепцій, їхнє творче переосмислення й застосування до національних реалій. Метафорою процесу, що відбувається, стало гасло «Обережно переходити через ріку, намагаючи камені на дні» [2]. Послідовно запозичаючи й переосмислюючи досягнення економічної думки, китайські економісти в 90-х р. ХХ ст. зосереджують увагу на впливі соціокультурної специфіки на організацію господарської діяльності. Показовою в цьому плані є робота Х.-Дж. Чанга [3].

Учений акцентує увагу на розмежуванні інституціональних форм і функцій, які вони виконують. Він відзначає неоднозначний характер взаємин між формою й функцією інституту. По-перше, один інститут може виконувати кілька функцій. Немає інститутів, які виконують тільки одну функцію, стверджує Х. Дж. Чанг. Так, політичні інститути одночасно забезпечують узгодження різних думок, соціально єдність, вирішення конфліктів, національне будівництво. Бюджетні органи — інвестиційний процес, соціальний захист, макроекономічну стабільність. По-друге, різні інститути можуть виконувати одну й ту ж функцію. Макроекономічну стабільність забезпечують як незалежний центральний банк, так і бюджетні органи, органи фінансового регулювання, інститути, що контролюють ціноутворення й узгоджують рівень оплати праці. Інвестиційний процес заохочується не лише ефективним захистом прав власності, але й діючими фінансовими інститутами, інститутами трудових відносин і соціального страхування. По-третє, ті самі функції в різних соціально-економічних системах (СЕС) або в одній і тій же системі в різний час можуть виконувати різні інститути. У Європі соціальний захист бере на себе держава. У Східній Азії значну її частину приймають на себе корпорації й традиційна родина. Функції зовнішнього контролю діяльності корпоративного менеджменту в Англосаксонській СЕС виконують фондові біржі. У Німеччині і Японії — банки постійні партнери [3, с. 2—3]. Вчений звертає увагу на необхідність врахування в процесі трансформації складної системи міжінституціональної взаємодії.

Формування життєздатної та ефективно функціонуючої СЕС неможливе без урахування зв'язків і відносин між її елементами, впливу результатів їхньої взаємодії на ефективність окремих складових і системи в цілому. Усвідомлення цього факту стимулювало появу нового напрямку інституціональних досліджень — вивчення інституціональної комплементарності (ІК). Увага зосереджується на компаративному дослідженні передумов виникнення, закономірностей інституціональної взаємодії, що зумовлюють формування специфічних «варіантів капіталізму».

Серед авторів, що активно працюють у цьому напрямку, можна виділити М. Аокі [4], Р. Буайє [5], Б. Амбале, Дж. Джексона, К. Кроче, В. Стріка, П. Холла [6]. Оригінальні концепції ІК запропонували російські вчені С. Кирдіна [7], О. Бессонова [8], В. Вольчик та І. Бережний [9]. Розглядаються вони й у роботах автора [10]. Дослідниками виконано значну роботу з виявлення сутності, форм прояву, передумов, механізму дії, впливу ІК на трансформацію інститутів. Однак, незважаючи на те, що виникнення ІК як дослідницького напрямку безпосередньо пов'язане з вивченням множинності форм сучасних капіталістичних систем, як специфічних цілісних утворень, учені зосереджують свою увагу на економічних інститутах. У кращому разі досліджується взаємодія політичних, правових і економічних інститутів. Із протилежної сторони, С. Кирдіна й О. Бессонова запропонували цілісні інституціональні матриці (ІМ), що включають взаємообумовлені комплекси ідеологічних, політичних і економічних інститутів, обмежують варіанти розвитку Східною й Західною ІМ.

Мета пропонованої роботи — простежити на прикладі інституту власності еволюцію двох компонентів системної ІК — структурної й функціональної комплементарності.

Інституціональна взаємодія в рамках СЕС одночасно здійснюється як по вертикалі (від цінностей, що закладають спрямованість соціальних відносин у суспільстві, через ідеологічні, політичні й правові до економічних інститутів), так і по горизонталі (між інститутами, що перебувають на одному рівні СЕС). Його особливості зв'язані як зі специфікою інституціональних форм, так і зі специфікою інституціональних функцій. Ця взаємодія відбувається як у статистиці (взаємозв'язок інституціональних форм), так і в динаміці (взаємодія, що виникає в результаті виконання інститутом різних функцій; взаємодія різних інститутів, що спільно забезпечують загальну функцію; взаємодія, що виникає при виконанні суміжних функцій суміжними інститутами). Дослідження системної ІК передбачає врахування особливостей як ієрархічної — структурної, так і горизонтальної — функціональної взаємодії. Рішення проблеми можливе в рамках виділення двох складових системної ІК СЕС — структурної й функціональної комплементарності. Структурна ІК відображає взаємодію на рівні інституціональних форм, насамперед, ієрархічні взаємозв'язки між інституціональними елементами СЕС. Функціональна ІК акцентує увагу на особливостях інституціональної взаємодії в процесі виконання інститутами своїх функцій. Обидві сторони системної ІК складають діалектичну цілісність. Вони не просто

доповнюють одна одну, але є нероздільними елементами системи. Інституціональна форма виражає себе через функції, які вона виконує. Лише через інституціональні функції можна виявити ступінь комплементарності інституціональних форм. Функції інститутів, у свою чергу, є результатом активації інституціональних форм, їх комплементарність визначається інституціональними формами.

Ієрархічні відносини в рамках інституціональної системи припускають співвідпорядкованість інститутів, перехід від форм вищого до форм нижчого порядку. Ієрархія (hierarchia — священна влада) припускає взаємну кореляцію й супідрядність на різних рівнях системи, що забезпечує її успішне функціонування. Ієрархія проявляється як у структурі, так і у функціях систем. Вона дозволяє характеризувати кожний рівень системи й за структурою, і по функціях. Розглянемо їхні особливості. Ієрархія та структура хоч і близькі поняття, але відрізняються між собою. Наявність ієрархічних відносин, співвідпорядкованість, багаторівневність — передумова формування структури системи. Однак ієрархічність відносин припускає акцент на пріоритеті частини, коли узагальнюючий результат формується як наслідок домінування принципу, привнесеного на вершину ієрархічної системи. Вся система зв'язків у ієрархічній системі вибудовується виходячи із цього принципу. Такими в концепції інституціональних матриць є інститути комунітарної або субсидіарної ідеології. Коли ж мова йде про структуру — пріоритет знаходить ціле. Структура, насамперед, характеризується як цілісність, щось більше, ніж просто сума складових. Вона має додаткові характеристики. Саме ці якості мають домінуюче значення, вони забезпечують стабільність структури, як результат успішного виконання нею своїх функцій. Таким чином, у самій основі будь-якої соціальної системи ми маємо діалектичне протиріччя. Зіткнення відбувається між пріоритетом частини, на рівні ідеологічних принципів формування структури й пріоритетом цілого на рівні організаційних принципів її функціонування. Це протиріччя визначає умови комплементарності взаємодіючих у рамках структури інститутів. ІК у рамках ієрархії повинна відповідати ІК у рамках структури. Одним зі наслідків подібного протиріччя буде використання різних методів дослідження. На рівні інституціональних форм пріоритет знаходять індуктивні методи, на рівні інституціональних функцій — дедуктивні.

Е. Дюркгейм і Т. Парсонс формування ієрархічних відносин виводять із необхідності поділу функцій, їхньої вертикальної ди-

ференціації. Під функцією інституту ми розуміємо роль, що він виконує в соціальній системі; усталений спосіб взаємодії, за якого зміни в одному об'єкті приводять до змін в іншому; стандартизовані дії, регульовані певними нормами. Функція, за твердженням Е. Дюркгейма, встановлює відношення відповідності між певними діями й потребами [10, с. 55]. Причому, коли мова йде про функцію, маються на увазі дії і їхні послідовності, виконувані в рамках певних структур і націлені на забезпечення їхньої життєдіяльності. Конкретна функція — одна зі складових забезпечення життєдіяльності системи. Успішне здійснення інституціональних функцій припускає підпорядкування принципам необхідності, раціональності, єдності й універсальності. Вони передбачають здійснення оптимальним способом у єдності з іншими функціями системи тих функцій, які дійсно необхідні для забезпечення її існування; погодженість функціонування всіх частин системи; допустимість як здійснення одним інститутом різних функцій, так і виконання однієї й тієї ж функції різними інститутами. Зазначені принципи описують умови функціональної ІК.

Яким чином запропонована концепція системної ІК може бути використана для пояснення особливостей відносин власності в різних СЕС? Сучасна економічна теорія пропонує деталізовані класифікації власності за типами, формами прояву, основними суб'єктами та їхній кількісній структурі [12, с. 37—128, 150—173]. Ця розмаїтість породжує надзвичайно розгалужену систему законодавчих актів, що включають земельне, податкове, корпоративне, контрактне, сімейне право, законодавство про охорону прав інтелектуальної власності, банкрутство, наслідування й багато інших [13, с. 41—123]. Функціональна сторона відносин власності, мабуть, у найкращій мірі відображається в кошику прав власності. Він розмежовує право володіння, використання, управління, розпорядження, безстрокового володіння благом, право на дохід, безпеку, передачу благ у спадщину, відповідальність у вигляді стягнення блага на сплату боргу, право на залишковий характер.

Ключовим принципом, що дозволяє класифікувати особливості розподілу прав власності в різних СЕС, залишається співвідношення індивідуального й колективного інтересу в розподілі прав власності. Так, у всіх країнах ринкової орієнтації в різних пропорціях зберігається поєднання як приватної, так і різних форм колективної власності. Але істотно відрізняється механізм забезпечення володіння, використання, наслідування, управління, розподілу доходу, захисту, контролю використання прав власності й т. ін. Більше того, саме в ринковій економіці власність пере-

творюється в основу забезпечення свободи господарської діяльності, передумову ефективного розподілу обмежених, за визначенням, економічних ресурсів. Ми маємо справу із втіленням у життя задекларованого Р. Мертоном постулату універсального функціоналізму. З одного боку, та сама інституціональна форма може виконувати різні функції, а з іншого — та сама інституціональна функція може здійснюватися різними інститутами. Множинність «варіантів капіталізму», розмаїтість сучасних СЕС тим і пояснюється, що ті самі функції в різних СЕС, або в одній і тій же системі в різний час виконують різні інститути. Необхідність комплементарності інститутів, що формують систему, обумовлює диференціацію шляхів розвитку СЕС.

Відправним моментом формування структурної ІК є відповідність інституціональних форм принципам соціальної орієнтації, закладеним в основу ієрархії інститутів. Двома протилежними векторами такої орієнтації є індивідуалізм й ідеологія субсидіарності, у максимальній мірі виражена в країнах з Ангლოსаксонською СЕС і комунітаризм, характерний для більшості країн із традиційною економікою. Проміжними варіантами можна визнати європейський (континентальний, католицько-протестантський) і далекосхідний (патріархальний, конфуціанський) корпоративізм.

Абсолютизація інтересів індивіда, у випадку з Ангლოსаксонською СЕС, припускає вибудовування структури інститутів власності таким чином, що вони в максимальній мірі забезпечують захист його інтересів. На підтримку індивідуалістичних соціальних ціннісних орієнтацій націлюються ідеологічні, політичні, правові інститути. На рівні економічних інститутів це втілюється як у розвитку дрібного індивідуального підприємництва, так і у формуванні великого корпоративного сектору. У випадку з першим функціональна ІК забезпечується зосередженням функцій, виділених як кошик прав власності в руках власника. Вона доповнюється високим рівнем конкуренції, що стимулює підвищення ефективності використання власності й забезпечення соціальної відповідальності бізнесу [14, с. 404]. У другому випадку відбувається поділ функцій володіння, управління, використання власності. Відповідно стає виникнення нових специфічних інституціональних форм, насамперед корпоративного управління й біржового фінансування. Негативна реакція власника на зміну курсу акцій, загроза втрати щедрих бонусів і місця роботи, стимулює менеджмент на постійний пошук шляхів нарощування прибутковості. Посилений антимонопольний контроль, активна

позиція профспілок покликані приборкати надмірний егоїзм власників та їхніх представників.

Альтернативний варіант відносин власності забезпечується соціальною орієнтацією ціннісної системи на колективізм. Традиційне суспільство, як і суспільство, що модернізується, представляються найбільш удалим прикладом домінування комунітаристських цінностей. Однак і в цих умовах лише урахування взаємодії структурної й функціональної ІК дозволяє адекватно оцінити системний характер відносин власності. Розглянемо його на прикладі концепції В. Іноземцева. Учений пропонує відмінний від марксистського погляд на еволюцію форм власності. Історично первинною визнається особиста власність, що виникає в процесі виділення «індивідом самого себе з общинної маси» [15, с. 6]. Становлення власності розглядається як дуальний процес одночасного формування особистої та її антипода — колективної власності. В умовах азійського способу господарювання особиста власність суверена поширюється на всі багатства країни й протистоїть особистій власності громадян на засоби їхнього існування. Античний спосіб виробництва припускає виділення на перше місце особистої власності громадян. У якості її неминучого супутника виникає колективна власність держави на землю й елементи інфраструктури [15, с. 7]. Її поява розглядається як прояв демократизму існуючих соціальних відносин. Уже в цей період відбувається зародження приватної власності. Вона концентрується в спрямованих на виробництво товарної продукції рабовласницьких віллах і ремісничих ергастеріях. Перехід від феодального до капіталістичного суспільства зв'язується з перетворенням у приватну особистої власності землевласників і ремісників, з однієї сторони, й аристократії, з іншої. Постіндустріальна трансформація відносин власності ґрунтується на поверненні до домінування особистої власності. У якості такої виступають людський капітал, засоби праці, необхідні для створення інформаційних продуктів. У результаті економічні відносини виносяться за рамки процесу виробництва. Місце найманого робітника на ринку займає вільний економічний суб'єкт, що пропонує не власну робочу силу, а продукт своєї діяльності [15, с. 11].

Ситуація виглядає парадоксально. У суспільствах, що ґрунтуються на комунітаристських цінностях (а пріоритет подібної соціальної орієнтації навіть у сучасних високорозвинених країнах Азії не викликає сумніву) практично всю історію її існування, відповідно до концепції В. Іноземцева, значення домінуючої мала особиста, заснована на індивідуальному інтересі, власність.

Наскільки коректне об'єднання в якості «особистої» власності азіатського правителя і його підданих, феодала й ремісника? Адже функціонально власність підданих і власність ремісника забезпечували їхнє власне існування. Власність феодала споконвічно довірялася йому як ресурс, що забезпечує виконання певних обов'язків перед сувереном, суспільством у кінцевому підсумку. Власність правителя забезпечувала йому ресурси для управління державою, суспільством. То й індивідуальний інтерес і тих, хто керує, і підлеглих у кінцевому підсумку підпорядковується відтворенню соціальної структури суспільства в цілому. Форма власності лишається комплементарною тим функціям, які виконують власники в тому або іншому суспільстві.

Європейський корпоративізм народжується як добровільна свідомо відмова індивіда від частини своїх прав, визнаних пріоритетними, на користь корпорації. виправдовується він тим, що об'єднання ресурсів дозволяє підвищити віддачу від їхнього використання. Відповідно власник вносить свій внесок у діяльність підприємства й претендує на свою частку в результатах його діяльності. Соціальна згода партнерів по виробничому процесу набуває ключового значення. Інституціональна система орієнтується на її підтримання.

Далекосхідний корпоративізм став результатом привнесення в діяльність корпорацій традиційних сімейних, патріархальних відносин, заснованих на принципах комунітаризму. Показово в цьому плані, що частка фізичних осіб в акціонерному капіталі японських корпорацій скоротилася з 1949 р. (реформування американцями японських довоєнних дзайбацу, соціалізація власності) по 1986 з 69,1 % до 23,9 %. І навпаки, зросла частка перехресного володіння акціями фірм-учасників кейрецу. Навіть лишаючись формально незалежними вони орієнтуються в своїй діяльності на інтереси групи в цілому, підтримують високий рівень соціального захисту персоналу і незначний рівень диференціації його доходів [16, с. 161—174].

Короткий огляд особливостей побудови систем інституціонального забезпечення прав власності в СЕС, що формуються на основі відмінної соціальної спрямованості ціннісних орієнтацій свідчить про можливість утворення великої кількості варіантів інституціонального устрою СЕС, наявність взаємозв'язку між інституціональними формами і функціями. Досвід трансформаційних інституційних перетворень на пострадянському просторі підтверджує, що фетишизм інституціональних форм, ігнорування, або неповне врахування функціональної складової інституціо-

нальної системи стає суттєвим чинником провалу реформ. Саме тому запозичення, розробка «найкращого законодавства» (інституціональної форми) без врахування тих функцій, які воно здатне взяти на себе в умовах реальної економіки не гарантує успіху. З іншого боку, абсолютизація функцій також не припустима. Досить привести приклад з охороною прав власності. Історія знає чимало випадків, коли держава свідомо йшла на її послаблення з метою забезпечення перерозподілу власності на користь більш ефективного власника, забезпечення пріоритетних потреб суспільства. Це й обгородження в Англії, націоналізація стратегічних галузей промисловості в післявоєнній Європі, політика американської окупаційної адміністрації в Японії, спрямована на знищення економічного підґрунтя влади войовничо налаштованих сил в цій країні, законодавчі акти, що спрощують перерозподіл ресурсів на користь суспільства в критичних ситуаціях. Ту ж мету переслдувала і приватизація в більшості пострадянських країн. Глобальною проблемою сучасного світу стає пошук оптимального співвідношення між захистом прав розробників новітніх технологій і забезпеченням їх доступності для широкого кола споживачів навіть у найбідніших країнах світу. Стабільність і передбачуваність прав власності залишається підґрунтям надійного функціонування господарчого механізму. Тому врахування комплексної взаємодії інституціональних форм і функцій, задіяних у їх забезпеченні є необхідною умовою побудови дієвих програм розвитку пост трансформаційних країн.

Література

1. Драхокупул Я. Постпереходные варианты политического и экономического развития стран Восточной Европы и бывшего Советского Союза / Я. Драхокупул // Мир России. — 2009. — № 3. — С. 39—60.
2. Борох О. Современная китайская экономическая мысль / О. Борох. — М.: Восточная литература, 1998. — 295 с.
3. Chang H.-J. Understanding the Relationship between Institutions and Economic Development. Some Key Theoretical Issues / H.-J. Chang // United Nations University Discussion Paper № 2006/06. — 14 p.
4. Aoki M. Contingent Governance of Teams: Analysis of Institutional Complementarity / M. Aoki // International Economic Review, 1994, Vol. 35, p. 657—676.
5. Boyer R. Coherence, Diversity, and the Evolution of Capitalism — The Institutional Complementarity Hypothesis / R. Boyer // Evolutionary and Institutional Economic Review. — 2005. — Vol. 2, N 1. — P. 43—80.
6. Crouch C. (2005) Dialogue on Institutional Complementarity and Political Economy/ C. Crouch, W. Streeck, R. Boyer, B. Amable, P. Hall, G. Jackson // Socio-Economic Review. — № 3. — P. 359—382.

7. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России / С. Кирдина. — Новосибирск: ИЭиОПП СО РАН, 2001. — 308 с.

8. Бессонова О. Раздаточная экономика России / О. Бессонова. — М.: РОССПЭН, 2006. — 144 с.

9. Вольчик В. Иерархия и комплементарность институтов в рамках хозяйственного порядка / В. Вольчик, И. Бережной // Terra Economicus. Экономический вестник ростовского государственного университета. — 2009. — Т. 7. — № 2. — С. 65—73.

10. Див. напр.: Липов В. Визначення моделі інноваційного розвитку України: чинник інституціональної комплементарності / В. Липов // Вісник Хмельницького НУ. — 2009. — № 5, Т. 1. — С. 81 — 86; Липов В. Институциональная комплементарность и морфология социально-экономических систем / В. Липов // Бизнесинформ. — 2010. — № 2. — С. 119—125.

11. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. — М.: Канон, 1996. — 432 с.

12. Черкасов Г. Общая теория собственности / Г. Черкасов. — М.: ЮНИТИ, 2003. — 263 с.

13. Познер Р. Экономический анализ права. Т. 1 / Р. Познер. — СПб.: Эконом. школа, 2004. — 524 с.

14. Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. — Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Избранное / Дж. К. Гелбрайт. — М.: Эксмо. — С. 345—610.

15. Иноземцев В. Собственность в постиндустриальном обществе и в исторической перспективе / В. Иноземцев // Вопросы философии. — 2000. — № 12. — С. 3—13.

16. Аоки М. Фирма в Японской экономике / М. Аоки. — СПб.: Лениздат, 1995.—431 с.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2010 р.

Е. В. Клишова, канд. экон. наук, доцент,

Е. В. Дудник, канд. экон. наук, доцент,

Донецкий национальный университет

ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ В ЭКОНОМИКЕ УКРАИНЫ (В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ)

АННОТАЦИИ. Стаття посвящена анализу прав собственности в контексте теории экономической рациональности. Рассматривается институциональная ловушка креденциализма в экономике Украины.